

*Національна академія наук України
Інститут соціології*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

За загальною редакцією
докт. філос. наук *Катерини Батаєвої*,
докт. соціол. наук *Віктора Бурлачука*,
докт. соціол. наук *Віктора Степаненка*

Навчальний посібник

Київ, 2018

УДК 316:930.1(477)

I

*Рекомендовано Вченою радою
Інституту соціології НАН України
(протокол № 7 від 24.10.17 р.)*

Рецензенти:

Мусієздов О. О. — д-р соціол. наук, доц., проф. каф. соціології, фак-ту соціології Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна;

Рахманов О. А. — д-р соціол. наук, доцент, проф. каф. соціології, фак-ту управління персоналом, соціології та психології Київ. нац. економ. ун-ту ім. В. Гетьмана;

Соболевська М. О. — д-р соціол. наук, доцент, доцент кафедри історії та теорії соціології, фак-ту соціології Київ. нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка.

I Історія української соціології : навчальний посібник / Батаєва Катерина, Бурлачук Віктор, Головаха-Хікс Інна, Захарченко Марк, Іваненко Олена, Каневська Ірина, Кресіна Ірина, Матяш Ірина, Молчанов Михайло, Рибшун Олександр, Степаненко Віктор; за заг. ред. Катерини Батаєвої, Віктора Бурлачука і Віктора Степаненка. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. — 392 с.

ISBN 978-617-7582-47-1

У навчальному посібнику проаналізовано соціологічну проблематику в концепціях видатних українських мислителів М. Драгоманова, О. Потебні, М. Грушевського, К. Грушевської, Б. Кістяківського, М. Шаповала, В. Липинського, В. Старосольського, О. І. Бочковського; розглянуто особливості розвитку вітчизняної соціології у радянській період і від часу державної незалежності України.

Для студентів, аспірантів та викладачів соціологічного, гуманітарно-го та філософського факультетів.

ISBN 978-617-7582-47-1

УДК 316:930.1(477)

В оформленні обкладинки використана робота Людмили Ястреб (1945–1980) «Композиція»

© Колектив авторів, 2018

© Видавничий дім «Кондор», 2018

ЗМІСТ

Передмова (<i>Віктор Бурлачук, Віктор Степаненко</i>).....	5
Розділ 1 Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку (<i>Віктор Степаненко, Олександр Рибишун</i>).....	10
Розділ 2 Соціологічні погляди Михайла Драгоманова	20
2.1 Політична соціологія М. Драгоманова (<i>Михайло Молчанов</i>).....	22
2.2 Соціологія релігії М. Драгоманова (<i>Катерина Батаєва</i>)	50
Розділ 3 Соціологічні проблеми в творчості Олександра Потебні (<i>Марк Захарченко</i>)	62
Розділ 4 Михайло Грушевський як історик-соціолог (<i>Віктор Степаненко</i>)	74
Розділ 5 Соціологія фольклору Катерини Грушевської	115
5.1 Життєвий та творчий шлях Катерини Грушевської (<i>Ірина Матяш</i>)	115
5.2 Роль «Первісного громадянства» Катерини Грушевської в розвитку соціогуманітарної науки в Україні (<i>Інна Головаха-Хікс</i>).....	133
Розділ 6 Богдан Кістяківський та його проект створення наукової соціології (<i>Віктор Бурлачук</i>).....	141
Розділ 7 Соціологічна концепція Микити Шаповала (<i>Марк Захарченко</i>)	166
Розділ 8 Соціологія політики В'ячеслава Липинського (<i>Віктор Бурлачук</i>)	184
Розділ 9 Соціологія нації Володимира Старосольського (<i>Ірина Кресіна</i>)	237

Розділ 10 Творчість Ольгерда Іполита Бочковського (<i>Ірина Каневська</i>).....	262
Розділ 11 Українська радянська соціологія	281
11.1 Особливості розвитку української соціології за радянських часів (<i>Олександр Рибицун</i>)	281
11.2 Проблематика цінностей в українській соціології 70–80-х років XX століття (<i>Віктор Бурлачук,</i> <i>Олена Іваненко</i>)	333
Розділ 12 Українська соціологія за часів незалежності (<i>Олександр Рибицун, Віктор Степаненко</i>)	351
Післямова (<i>Віктор Степаненко</i>).....	386

ПЕРЕДМОВА

Історико-соціологічне знання — важлива складова суспільствознавства, де соціологія займає особливе місце. Історичність з часів О. Конта і є по суті основною та актуальною методологією розвитку соціологічної науки. Адже соціологічно об'єктивне відтворення життєдіяльності суспільства пов'язане з осмисленням його конкретно-історичних потреб, інтересів, проблем, норм, соціальних цінностей, ідеалів, соціо-структурних особливостей. Іншою важливою особливістю соціологічного знання є поєднання його універсальної спільності і національно-культурних особливостей розвитку своїх традицій.

Дійсно, з одного боку, соціологія — універсальне (а сьогодні вже й глобальне) знання про суспільство, системно уніфіковані уявлення про спільні закономірності соціального відтворення та розвитку, універсальні соціологічні способи, стандартні методи та техніки пізнання, спільні соціологічна свідомість і професійний етос, а з іншого боку, соціологія є теоретичною саморефлексією конкретно-історичних суспільств з їх національно-культурними та іншими особливостями, вона об'єднує різні соціокультурні та інтелектуальні традиції, школи й напрями, диверсифікована за впливами, стилями та дискурсами теоретизування, які відображають специфіку і потреби конкретних суспільств, їх особливі контексти.

Українська соціологія не є у цьому відношенні виключенням, адже історично вона формувалась одночасно як складова спільної соціологічної, зокрема європейської традиції, і як національно-культурна теоретична рефлексія та форма самопізнання українського суспільства з його соціальними проблемами на різних етапах історичного розвитку.

Історичне формування вітчизняної соціології у тісній взаємодії з європейськими соціологічними школами і напрямками слід розуміти буквально. М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяківський, В. Липинський та інші вітчизняні мислителі були не лише добре обізнані з передовими на той час досягненнями європейської соціологічної думки (у В. Липинського була одна з кращих приватних бібліотек з історичної та соціологічної літератури в Україні), але й підтримували особисті контакти з класиками європейської соціології. М. Грушевський був особисто знайомий з Е. Дюркгеймом, зберіглось також листування Б. Кістяківського з М. Вебером.

Втім, навіть тісний професійний контакт не обов'язково призводить до запозичень, хоча й неможливо заперечувати, наприклад, близькість багатьох ідей Б. Кістяківського соціальній філософії неокантіанства, а «генетичної соціології» М. Грушевського підходам Е. Дюркгейма. Однак близький контакт передбачає також і творчий діалог, який можливий лише за наявності певної інтелектуальної дистанції та самостійної позиції залучених сторін. Свій внесок у цей діалог та загальноєвропейський дискурс молоді соціологічної науки внесли і вітчизняні мислителі. Великий резонанс у середовищі європейських соціологів отримала докторська дисертація Б. Кістяківського «Суспільство і особа», що він її захистив у Страсбурзі наприкінці XIX сторіччя німецькою мовою. Майже одночасно з В. Парето і Г. Моска В. Липинський створює свою теорію еліти. У 1903 р. М. Грушевський одержує запрошення від керівництва «Російської Високої школи суспільних наук в Парижі» для курсу своїх лекцій і безпосередньо знайомиться там з Е. Дюркгеймом та Л. Леві-Брюлем.

Коли відповідати на питання якими ж є оригінальні особливості вітчизняної соціологічної історичної традиції, то варто, насамперед, підкреслити її тісний зв'язок із суспільно-політичними проблемами, із історичним завданням досягнення національної державності. Звідси — важливою складовою у структурі вітчизняного соціологічного знання були політичні ідеї, проблеми держави і суспільної самоорганізації. У тематиці вітчизняної соціологічної традиції також вагомим місцем займають національно-культурна проблематика, питання ролі еліти та прав людини. Соціологія розглядалася багатьма вітчизняними соціальними мислителями як першорядна робота, що передуватиме, за влучним виразом М. Грушевського, «позитивному вдосконаленню» українського суспільства за допомогою соціологічних знань. Завдання актуальне і сьогодні.

Наша сучасна історико-соціологічна наука вже має вагомий дослідницький здобуток щодо вивчення ранніх етапів зародження та формування вітчизняної соціологічної думки та історії розвитку соціології в Україні. Зокрема, чи не перші спроби системного осмислення історичних витоків вітчизняної соціології були здійснені у середині 1990-х років з публікацією книги «Соціологічна думка України» (Київ: Заповіт, 1996). З тої пори минуло вже більше двадцяти років, з'явилися нові дослідження і розвідки історії вітчизняної соціології, розширяється

коло імен мислителів, творчий спадок яких активно залучається до вітчизняної соціологічної традиції, врешті-решт — змінилися і самі обставини розвитку вітчизняної соціології, яка доволі стрімко розвивається як наука, освіта і професійна діяльність. Ці обставини великою мірою і спонукали авторський колектив повернутись до ідеї нового дослідження і систематизації історії розвитку соціологічної думки в Україні як цілісного еволюційного процесу.

Автори, врахувавши критичні зауваження відносно того, що надто велику частину першої спроби подібного посібника 1996 р. було присвячено дослідженню так званої «протосоціологічної» думки, у цьому виданні зосередились головним чином на формуванні та розвитку вітчизняної інституціональної соціології. Варто також зазначити, що автори не ставили за мету завдання дослідити у повному обсязі доробок абсолютно всіх або переважної більшості українських вчених-суспільствознавців, в роботах яких можна простежити елементи соціологічних ідей чи поглядів або натяки на них. Тому в окреслені кола мислителів, яких можна віднести до представників та історичних основоположників вітчизняної соціологічної думки, автори керувалися кількома важливими чинниками, які разом утворили певну модель, що й визначає українську історичну соціологічну думку як наукову традицію.

У першу чергу, автори акцентували увагу не на національній приналежності, а на світогляді та соціально-політичній спрямованості поглядів та ідей вченого. Адже не всі українські соціологи були українцями за етнічним походженням. Наприклад, В. Липинський, О.-І. Бочковський і В. Старосольський були етнічними поляками і належали до польської культури і католицької віри, проте свою наукову і соціально-політичну діяльність зосередили у напрямі розвитку української державності та формуванні української політичної нації.

По-друге, автори посібника не брали до уваги і територіальний принцип. Враховуючи ретроспективний характер посібника, і той факт, що Україна довгий історичний час не мала власної державності і була розкроєна між різними імперіями, український соціолог на той час міг працювати у Кракові (В. Липинський) і у Петербурзі (Б. Кістяківський), у Празі (О.-І. Бочковський) та Відні (В. Старосольський) чи у Парижі (М. Грушевський). Перший вітчизняний науково соціологічний заклад — Український соціологічний інститут був заснований

М. Грушевським у 1919 р. у Відні і діяв аж до переїзду його засновника до Києва (1924 р.).

Структура цієї книги відображає історичну логіку розвитку вітчизняної соціологічної традиції. Ми починаємо її відлік від середини ХІХ сторіччя, коли вітчизняна соціологія формувалась як частина загальноєвропейської соціологічної науки, досліджуємо неоднозначний радянський етап розвитку соціології і окреслюємо сучасні проблеми та перспективи розвитку вітчизняної соціології вже у незалежній країні. Історичний шлях розвитку вітчизняної соціології не був сталим і послідовним, радше навпаки — складним і драматичним, особливо у радянський період. Втім навіть і в цей складний період українська соціологія не припиняла процесу свого формування та інституціоналізації. Більш того, на наше переконання, сучасні виклики розвитку вітчизняної соціології, яка стикається не лише з суто науковими проблемами та дилемами свого росту, але й постійно стверджує та відстоює своє суспільне і владне визнання, великою мірою можуть бути зрозумілими саме в історичній ретроспективі розвитку нашої науки.

Основним методологічним орієнтиром авторів цієї книги є розуміння соціології як історико-контекстуальної науки. І тому дослідження щодо формування будь-якої соціологічної традиції та соціологічної історії обумовлює увагу до обставин (історичних, соціальних, економічних, політичних, культурних) конкретних суспільств, зокрема українського, в їх історичному розвитку. Ці контексти є значимими для розуміння логіки і драматичного історичного шляху української соціології — предмету нашого дослідження. Але вірно і зворотне: дослідження історії соціологічної думки та традицій — це водночас і історичне дослідження суспільних обставин та факторів в усій їх різноманітності, в контексті яких формувались ті чи інші соціологічні орієнтири та підходи.

Втім цінність соціологічної рефлексії, навіть історичної, у тому, що завдяки об'єктивному погляду дослідника на суспільну ситуацію, ця рефлексія може зберігати свою актуальність для сьогодення, особливо у значимих національно-культурних ситуаціях і за певної подібності обставин. Читачеві цієї книжки не важко буде знайти багато сучасних паралелей і підтверджень того, що ідеї, підходи та теоретичний досвід М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Грушевського, В. Липинського та інших представників вітчизняної соціологічної

традиції є великою мірою актуальним знанням і для теперішнього українського контексту.

Посібник структурований за принципами історичної послідовності, проблемно-персоніфікованого викладу основних соціологічних ідей представників вітчизняної соціологічної традиції та проблемно-тематичного аналізу історичних періодів розвитку вітчизняної соціології. Така комбінація дає змогу одночасно відтворювати загальне, особливе та одиничне в розвитку вітчизняного соціологічного знання, уможлиблює розкриття соціоісторичних та парадигмальних чинників у формуванні нових ідей, підходів у єдиному історико-соціологічному контексті і на його окремих етапах та простежувати зворотний вплив здобутків історичного теоретичного досвіду на сучасний стан і перспективи розвитку вітчизняного соціологічного знання.

Автори посібника, розглядаючи історичні ідеї та підходи представників вітчизняної соціологічної думки, прагнули до об'єктивного викладу цих концепцій у їх історичному контексті, але й водночас намагались окреслити ті їх аспекти, що є, на нашу думку, й досі актуальними для сучасних трансформацій нашого суспільства та розвитку соціологічної науки. Втім, це — вже також завдання і читача, який має можливість власного поліваріантного сприйняття та оцінок щодо актуалізацій вітчизняного соціологічного спадку.

*Віктор Бурлачук,
Віктор Степаненко*

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ: СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТИ РОЗВИТКУ

Віктор Степаненко, Олександр Рибичун

Дослідження щодо формування та становлення будь-якої соціологічної традиції обумовлює увагу дослідників до контекстів, насамперед історичних та ідеологічних, її розвитку. Ці контексти є значимими і для розуміння логіки розвитку української соціології. Ми розглянемо деякі аспекти її становлення в контексті історичних суспільних, ідеологічних та політичних трансформацій українського суспільства. А також — спробуємо виявити закономірності, історичні етапи та суспільну логіку розвитку соціології як все ще молодого наукової суспільно-гуманітарної дисципліни в корпусі вітчизняного суспільствознавства. На нашу думку, така історико-соціологічна саморефлексія є вкрай важливою і для позначення проблемних моментів та окреслення перспектив розвитку вітчизняної соціології як сфери наукового знання, соціальної експертизи, науково-освітньої традиції, інституцій, колективів, а також формування цінностей та професійних стандартів соціологічного співтовариства.

Втім, вірно і зворотно: дослідження історії соціологічної думки та традицій — це водночас і історичне дослідження суспільних обставин, розвитку соціально-структурних, політичних, економічних, культурних причин та факторів, в контексті яких формувались ті чи інші соціологічні орієнтири та підходи. Вже перші соціологічні теорії О. Конта та Г. Спенсера формувались разом із становленням буржуазних суспільних відносин. Останні вимагали секулярних або *позитивних*, тобто позбавлених будь яких релігійних або ідеалістичних нашарувань, пояснень законів історичного суспільного розвитку, факторів еволюції раннього буржуазного суспільства та особливостей його функціонування. У подібний спосіб стан та тенденції розвитку різних сфер сучасного українського суспільства у соціологічному дослідженні можуть бути об'єктивно досліджені та проінтерпретовані лише з соціологічним розумінням (у тому числі — історично фіксованим та інтерпретованим в соціології того часу) традицій колишнього

соціального укладу, інституціональних, політичних, культурних та соціально-структурних залишків радянського минулого. Ці інерційні соціально-історичні феномени проявляються, зокрема, у особливостях ціннісних орієнтацій суспільства, його політичної культури, в етосах та практиках повсякденної життєдіяльності людей тощо. Отже, соціологія з часу свого виникнення формувалась та розвивалась як *історично-контекстуальна наука*.

Історія свідчить про те, що соціологічна наука розвивається там і тоді, де і коли виникає суспільна потреба у об'єктивному самопізнанні суспільства, у розумінні законів та факторів його розвитку. Ця потреба стає особливо актуальною у періоди глибинних суспільних трансформацій, подібних до історичної трансформації від традиційного до модерного суспільства від кінця XIX сторіччя у Європі. Суспільна ситуація початку XXI сторіччя в Україні з її багатовимірними трансформаціями є не менш стимулюючою, а отже вітчизняна соціологія має сприятливі шанси для свого подальшого розвитку та утвердження. В той же час розвиток науки не є лінійним, механічним процесом. Маніпуляції з громадською думкою, комерціалізація науки, політико-інструментальне використання соціологічного знання та його пародіювання у непрофесійних дослідженнях здатні викликати суспільну упередженість щодо соціології як об'єктивної науки. Якою бути соціології перед цими та іншими викликами розвитку? Чи скористається вітчизняна соціологія сприятливими шансами? Чи стане вона повноправною та актуальною частиною світової соціології? Великою мірою відповідь на ці та інші питання щодо перспектив розвитку вітчизняної соціології залежатиме від самих людей, що зараз називають себе «соціологами». Втім, навіть позначити та актуалізувати ці теми, на нашу думку, є корисним.

Вітчизняна соціологія розвивається і водночас перебуває у процесі свого власного самоусвідомлення та утвердження, зокрема через пошук і вивчення своїх історичних традицій. Усталеним підходом щодо історичної періодизації формування та розвитку вітчизняної соціології є виокремлення протосоціологічного, академічного, ранньорадянського, радянського та сучасного періодів її розвитку. З моменту ствердження українською соціологією статусу самостійної наукової дисципліни на початку 1990-х років XX ст. використання такої схеми мало б забезпечити її потребу у власній історії та традиції, допомогти

виробити механізми її самоідентифікації та аргументувати потребу у зовнішньому визнанні.

Разом з тим, така логіка генези не може завуалювати проблеми власної ідентичності вітчизняної соціологічної науки, перш за все через її досі мало артикульований характер усталеної соціологічної традиції, такої класично характерної, як наприклад у Франції (А. Мосс, Е. Дюркгейм), Німеччині (М. Вебер, Г. Зомбарт, Г. Зіммель), Польщі (Ф. Знанецький) чи США (Чикагська школа, Дж. Мід, Т. Парсонс). Більш того, в силу історичних, політичних та ідеологічних обставин можемо говорити про розрив та певний занепад вітчизняної соціологічної традиції характерний для періоду 1930–1950-х років.

Однак, це не значить, що українське гуманітарне знання історично було ізольоване або відірване від основних тенденцій розвитку світового, зокрема європейського суспільствознавства. Саме на переломі XIX–XX сторіч — у період, коли в Європі формується соціологічне знання і соціологія стверджується як повноцінна наука — українська суспільна думка активно сприймає соціологічні ідеї того часу. У цьому сенсі неможливо переоцінити подвижницькі зусилля Михайла Грушевського (шанувальника ідей О. Конта, Е. Дюркгейма та В. Вундта) у ствердженні, популяризації та адаптації ідей європейської соціології у вітчизняному гуманітарному знанні. Ці спроби представлені у його праці «Початки громадянства, або генетична соціологія», виданої під час еміграції у Відні 1921 року. Можна також відзначити соціологічні підходи та соціолого-політичні ідеї у творчості М. Драгоманова, С. Подолинського, Б. Кістяківського, В. Липинського. Історія українського суспільствознавства означена вагомими здобутками у сфері етнографії та етнології, зокрема представленими у творчості вітчизняних вчених М. Зібера, М. Сумцова, М. Ковалевського, Ф. Вовка. Варто зауважити, що саме досягнення у цій сфері знань — в традиції «культурної антропології» — дали значний поштовх щодо розвитку європейської, зокрема британської соціології.

Разом з тим, з огляду на переважно західноєвропейське походження соціологічної науки та, природно, найбільш стало традицією її розвитку саме у західних суспільствах вже на рубежі XIX–XX сторіч соціологія розглядалась як *універсальна наука* (без її національної диференціації). Постало питання щодо її здатності не лише пояснити, але й запропонувати модель єдино-оптимального суспільного

розвитку. Втім, як зауважує І. Уоллерстайн, така «універсалізація» соціологічного знання ґрунтувалась на об'єктивації суспільства західного типу, «інші» ж, незахідні ставали предметним полем культурної антропології, сходознавства тощо.

Рубіж XIX–XX сторіч був також і періодом початкового розвитку української академічної соціології. Основна увага останньої спрямовувалась на створення оригінальних концептів обґрунтування права української нації на національну самоідентифікацію та суверенне державно-політичне самовизначення. Історична трансформація від «національної» до «універсалістської» (читай: західноцентричної) парадигми розвитку соціальних наук, зокрема соціології може певною мірою пояснювати також і теоретичні труднощі вітчизняних соціальних вчених. Зумівши пристосувати до власних досліджень соціологічну методологію, вони постали перед складністю використання теоретичних моделей, створених для вивчення «типових» розвинених індустріальних суспільств, а отже — за логікою розвитку соціологічної науки того часу, змушені були орієнтуватись здебільшого на міждисциплінарні та етнографічні дослідження.

Отож, артикульована, усталена та інституціоналізована науково-соціологічна традиція в Україні на рубежі XIX–XX сторіч не була сповна утверджена. Бо традиція у науці передбачає, насамперед, наступність і школу. Втім, коректнішим було б зауважити, що початок розвитку соціологічної традиції в Україні був перерваний політично-адміністративним шляхом. А тому за іронією історії перша вітчизняна спеціалізована соціологічна інституція — Український соціологічний інститут — був заснований М. С. Грушевським 1919 року у Відні. Згодом М. Ю. Шаповал (1882–1932), український вчений та громадський діяч, якого можна було б назвати чи не першим вітчизняним професійним соціологом, у 1924 році заснував у Празі інший соціологічний інститут — Український інститут громадянства.

Ранньорадянський період історії вітчизняної соціології позначився як спробами повноцінної інституціоналізації її як науки, так і поступовим згортанням соціологічних зачинань у процесі трансформації соціологічних підходів від все ще не пристосованих до вітчизняних реалій парадигм західного позитивізму та неокантіанства до марксистсько-ленінської доктрини як єдиновірного соціального вчення. Надзвичайно суперечливий і своєрідний, цей період, здавалося б,

не лише не залишив наступникам «корисного спадку», але й знищив всі здобутки добільшовицької епохи. Одначе, ще майже десятиліття (протягом 1920-х років) соціологія в радянській Україні (як і в інших радянських республіках) все ж таки виборювала визнання, розвиваючись у двох паралельних напрямках: соціологічно орієнтоване суспільствознавство, представниками якого робляться спроби організаційно ствердити європейську класичну соціологічну традицію в Україні та марксистська соціологія.

І хоча намагання М. Грушевського перевести Український соціологічний інститут з Відня до Києва не були успішними, тим не менш в країні у період з кінця 1920 — початку 1930-х років створюється мережа перших соціологічних осередків, зокрема утворення в структурі Всеукраїнської Академії наук кафедр та комісій, що працювали за планами Українського соціологічного інституту (секція методології та соціального обґрунтування історії при науково-дослідній кафедрі історії України під керівництвом О. Гермайзе), кабінет примітивної культури при цій же кафедрі (під керівництвом доньки М. Грушевського Катерини), комісія культурно-історичної та історії пісенності при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської академії наук). Водночас активно розвивається та починає домінувати марксистська соціологія, осердям якої в Україні стають філософсько-соціологічна секція при створеному в Харкові Українському інституті марксизму-ленінізму, відділ соціально-економічних наук АН УРСР, науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму на базі марксистсько-ленінського семінару при АН УРСР. У 1921 році у Харкові утворюється також інша інституція — Всеукраїнський інститут праці під керівництвом Ф. Р. Дунаєвського. Оскільки цей центр досліджував проблеми та координував діяльність лабораторій праці на промисловому виробництві та транспорті у різних її аспектах (від психофізіологічних до соціальних та організаційних), то діяльність цього інституту певною мірою заклала історичне підґрунтя і для подальшого розвитку соціології праці у колишньому СРСР і в Україні зокрема — домінуючий напрям соціологічних досліджень радянської соціології в 1960–1980-х роках.

Втім через історичні політичні та ідеологічні обставини перші паростки вітчизняної соціологічної науки в її спробах репродукції класичної європейської традиції були на той час зреченні. Адже революційне суспільство ранньої радянської доби, управління якого спиралося

на комуністичний політико-ідеологічний дизайн та керівні партійні директиви, довгий час не потребувало соціології як об'єктивної науки про закони та закономірності суспільного розвитку. Тому і натхненні організаторські зусилля М. Грушевського по ствердженню соціологічної науки в Україні не знайшли подальшої підтримки, тому на початку 1920-х років в комуністичній Росії «небажаним» для перебування в країні став і П. Сорокін. У цей період гуманітарні та соціальні радянські науки підпадають під настирливу політико-ідеологічну опіку керівних партійних органів. Аналізуючи стан справ в Українській Академії наук у кінці 1920-х рр. владна комісія доходить висновку про «недорозвиненість соціально-економічних відділів, де не вивчаються на належному рівні економіка, фінанси, соціологія, радянське право; ідеологічний характер робіт не пов'язується з *новою марксистською соціологією*» (курсив — *Авт.*).

Наразі важко спрогнозувати, як відбувався б подальший розвиток вітчизняної соціології, якби вдалося забезпечити плавний та послідовний розвиток традицій її академічного періоду, вдалося б перейти від перших наукових спроб до вироблення власних оригінальних теоретичних концепцій. Той таки І. Уоллерстайн, аналізуючи стадії розвитку світової соціології, вказує, що вже по закінченню другої світової війни за умов об'єктивної необхідності в США відновлюються країнознавчі та регіональні дослідження, що ставить під сумнів домінуючу ідентифікацію соціології як лишень науки про «типове» західне суспільство. На жаль, в цей час в Радянському Союзі навіть термін «соціологія» вже був під грифом заборони.

Однак, вже з кінця 1950-х років можемо говорити про поступове визрівання об'єктивної суспільної потреби у позитивному суспільному знанні навіть у колишньому Радянському Союзі. По-різному можна оцінювати феномен «радянської соціології», проте факт залишається фактом — сучасна українська соціологія формувалась також і за радянської доби. Адже навіть етап інституціоналізації вітчизняної соціології у період кінця 1980-х — початку 1990-х років і був можливий на основі накопиченого наукового і дослідницького досвіду у лоні тоді радянської соціологічної традиції. Зокрема з 1960-х років у колишньому СРСР створюються перші соціологічні наукові підрозділи та розпочинається здійснення доволі масштабних соціологічних проєктів, які здебільшого концентрувались у великих містах, серед

яких в Україні були Київ, Дніпропетровськ (нині — Дніпро), Одеса і Харків.

Особливості розвитку вітчизняної соціології за радянських часів будуть детально характеризовані далі (у Розділі 11). Тут же зауважимо, що причини розвитку інтересу до соціологічного знання або, принаймні його легітимації, в СРСР були складними та багатоманітними. Це була і потреба, принаймні, у подібні зворотного зв'язку владного «всезнаючого та всемогутнього» керівного центру із суспільством, відбувалось об'єктивне ускладнення всіх видів управління суспільним життям, яке вже не вкладалось у догматичні схеми комуністичного адміністративно-політичного планування. І врешті-решт, навіть у колишньому Радянському Союзі, соціально-гуманітарна наука не стояла на місці і сприймала, певною мірою, світові тенденції розвитку соціального знання, і соціології зокрема. Очевидно, що нова інтерпретація лише ідеологічних догматів не була повною мірою *знанням*, потреба у якому при необхідності аналізу, планування та прогнозування будь-якого соціального розвитку вже позначила свою гостру актуальність.

Вітчизняна соціологія за радянської доби розвивалась у двох основних напрямках: 1) як академічна дисципліна, що, однак, підпорядковувалась методології історичного матеріалізму і формувалась переважно в академічних центрах країни та 2) як конкретно-емпіричні дослідження, особливо у напрямі соціології праці або у формі так званої «промислової» або «заводської» соціології. Саме соціологічні проблеми праці, трудової мотивації та професійних орієнтацій визначають, принаймні, на два радянські десятиріччя (1960–1980) основний напрям розвитку теоретико-прикладних соціологічних досліджень всієї радянської та вітчизняної соціології. Ідеологічні та практичні проблеми формування нових стимулів у соціалістичному виробництві — і у цьому сенсі, безумовно, соціальний запит радянської держави до соціології та соціологів, не лише певною мірою легітимував існування радянської соціології, але й дозволяв першим радянським соціологам вдосконалювати теоретико-методичний та емпіричний інструментарій своєї науки.

Парадоксальність ситуації, в якій опинилась соціологія за радянської доби, визначалась тим, що з одного боку, самі актуальні соціальні проблеми стимулювали потребу в об'єктивному соціологічному знанні, а з іншого — соціологія мусила підпорядковуватись системним

політико-ідеологічним рамкам, які постійно гальмували її розвиток. Як свідчать чисельні приклади тематики соціологічних досліджень, радянська соціологія у своїх висновках часто мусила «підлаштовуватись» під уже наперед задані схеми-директиви на кшталт «стирання соціальних відмінностей» між містом і селом, розумовою і фізичною працею або зростання соціальної однорідності радянського суспільства та формування нової історичної спільноти — радянського народу. Однак, вже у період 1970–1980-х років соціологічні дослідження, проведені професійно чесно, виявляють чисельні розбіжності та суперечності поміж декларованою ідеологічно ідеалізованою картиною радянського соціалістичного суспільства та справжньою соціальною реальністю. Інша справа, що результати та об'єктивні висновки подібних досліджень мали небагато шансів бути опублікованими.

Таке двоїсте та суперечливе методологічне становище вітчизняної соціології у радянський період призвело з одного боку, до практики теоретико-методологічної «контрабанди» соціологічних технік та методологій конкретного соціологічного дослідження з накопиченого технічного арсеналу світової емпіричної соціології, а з іншого — легітимізувало дозволене знайомство із західними фундаментальними або макро-рівневими соціологічними теоріями у форматі *марксистсько-ленінської критики* «буржуазної соціології» (втім, «критики» як часто доволі ритуальної процедури у передмовах та передніх словах радянських соціологічних публікацій на теми теорії). Водночас, саме «критика» стала чи не єдиною можливою формою комунікації радянської соціології зі світовою, її входженням, нехай і деформованим, у світовий соціологічний контекст, а отже — необхідною та важливою фазою її власного розвитку.

З середини 1980-х років, коли в колишньому СРСР розпочинаються «перебудовчі» ліберальні реформи, українська соціологія також переживає досить серйозні трансформаційні зміни. Активно формуються інституціональні соціологічні структури — як в академічній науці (створення відділення соціології у складі Інституту філософії АН України у 1984 році), так і в недержавній сфері — формування перших вітчизняних соціологічних сервісних мереж КМІС і СОЦІС наприкінці 1980-х років. А ще з середини 1980-х років вітчизняні соціологи, почали розробляти методичний інструментарій і формували статистичні вибірки для перших в країні загальнонаціональних емпіричних

досліджень. Зокрема перше професійне соціологічне опитування з загальнореспубліканською виборкою 5000 респондентів було методично підготовлене і проведене у 1982 році групою соціологів, очолюваних М. Чуриловим, в рамках тоді ще всерадянського дослідження «Спосіб життя радянської людини» під керівництвом Т. І. Заславської.

Отже, радянська історична стадія чимало дала для розвитку соціології як науки в Україні. Було легалізоване саме поняття «соціологія». Щоправда, у офіційному радянському суспільствознавчому корпусі наук соціологія не була «центральною дисципліною», а відношення до цієї науки з боку комуністичних ідеологів часто відзначалось пересторогами та підозрою. З'явилися люди, які стали називати себе «соціологами». Одне слово, вже наприкінці 1960-х років у СРСР була заснована (як і в якій формі — інші питання) ціла галузь наукового знання, подальша логіка саморозвитку якого неминуче повинна була призвести до результатів, іноді непередбачених для деяких ініціаторів розгортання осередків соціологічних інституцій та соціологічного знання в радянському суспільстві.

І хоча радянська соціологія формувалась у цілковитій відповідності з авторитарно-централістськими принципами організації всього суспільного життя, що передбачали жорстку впорядкованість і підлеглість єдиному центруві — ідеологічному, політичному, культурному та науковому, саме у радянський період наприкінці 1980-х — початку 1990-х років вітчизняна соціологія інституціоналізувала своє існування як структура, інститути та колективи професійних соціологів. Такі маніфестації цього часу, як розгортання науково-дослідницьких соціологічних центрів у державних та недержавних структурах підпорядкування, заснування окремого Інституту соціології в системі АН України восени 1990 року та організація вітчизняної соціологічної асоціації свідчили про остаточну легалізацію професійного та наукового статусу вітчизняної соціології. Приблизно в цю ж пору створюється й новий факультет у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, призначений готувати професійних соціологів.

Наступний етап розвитку вітчизняної соціології пов'язаний з її подальшою інституціоналізацією та розвитком з 1991 року вже у новій незалежній державі. Цей сучасний етап і контекст розвитку нашої науки є особливо важливим. Адже, вперше у своїй складній і драматичній історії вітчизняна соціологія оперує в межах класичного

соціологічного макро-об'єкту — окремої суверенної держави, досліджуючи проблеми її суспільства. І вперше, за майже 150-річну за-початковану, перервану, реабілітовану і відроджену традицію свого розвитку, вітчизняна соціологія реалізує своє право бути науковим, об'єктивним і суспільно відповідальним знанням.

Рекомендована література

1. Бурлачук В., Молчанов М. Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. — Київ: Інститут соціології, 1996.

2. Кондратик Л. Історія соціології України в іменах / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки; Ін-т соціальних наук. — Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996.

3. Рибишун О. Формування передумов української академічної соціології за радянської доби // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. — Вип. 10. — К. : Інститут соціології НАН України, 2007. — С. 63–76.

4. Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики / Ред. В.Танчер та В.Степаненко. — К.: ВД „Стилос“; ПЦ „Фоліант“, 2005.

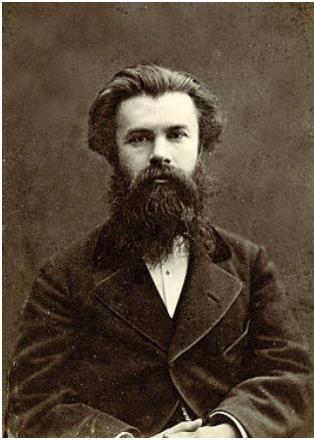
5. Степаненко В. Українська соціологія в пошуках себе // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №11–12. — С. 88–99.

6. Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — №1–2. — С.18–27.

7. Паніна Н. Професійна етика і соціологія в Україні (до прийняття Кодексу професійної етики соціолога САУ) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — №3. — С. 5–8.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. в м. Гадячі на Полтавщині у досить відомій українській родині. Освіту здобував у Галицькому повітовому училищі, потім — у Полтавській гімназії, а по її закінченні вступив на історико-філологічний факультет Київського університету (1859–1863). У 1864 р. він видає дисертацію «Імператор Тиберій», чим здобуває право викладання у вищих навчальних закладах. Починаючи з 1865 р., Драгоманов працює приват-доцентом Київського університету.

У 1875 р. за розпорядженням Олександра II Драгоманова звільнили з університету за «неблагонадійність». М. Драгоманову заборонялося жити в столицях й українських губерніях. Щоб запобігти арешту, він на початку 1876 р. вирушає в еміграцію, де залишається до кінця життя. У 1889 р. болгарський уряд запросив Драгоманова посісти кафедру всесвітньої історії в Софійському університеті. Драгоманов працював в університеті до останнього дня свого життя. Він помер 20 червня 1895 р. в Софії.

Михайло Петрович Драгоманов освіту здобував у Галицькому повітовому училищі, потім — у Полтавській гімназії, а по її закінченні вступив на історико-філологічний факультет Київського університету (1859–1863). У 1864 р. він видає дисертацію «Імператор Тиберій», чим здобуває право викладання у вищих навчальних закладах. Починаючи з 1865 р., Драгоманов працює приват-доцентом Київського університету. З другої половини 60-х років Драгоманов проявляє себе як палкий публіцист, постійний співпрацівник низки періодичних видань Росії. Як людина демократичних і ліберальних переконань, захисник інтересів українського народу, він викликає незадоволення царських чиновників.

В лютому 1870 р. Драгоманов захищає магістерську дисертацію на тему «Вопрос об историческом значеній Римской империи и Тацит». Тепер він мав право на штатну посаду доцента Київського університету, але реакційне Міністерство освіти Росії не поспішало

це підтвердити. Не дочекавшись рішення, Драгоманов їде в наукове відраджання за кордон. Він подорожував по Європі, зустрічався з видатними науковцями і політичними діячами, брав активну участь у справах української громади у Відні, Львові.

Після повернення додому Драгоманов співпрацює з Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства, веде напружену наукову та суспільно-політичну діяльність. У низці палких публіцистичних статей 1873–1876 рр. він відстоює прогресивні політичні ідеї, які мали значний вплив на розвиток політичної думки не тільки в Україні, Галичині, а і в Росії. Саме в цей час (1873) разом з київською «Старою громадою», ідеолого-політичним центром кращих сил української інтелігенції, готує для демократичного руху в Галичині декларацію. В ній формулюються основні принципи розвитку демократичної держави: в політиці — федералізм, в соціальних питаннях — демократизм, в культурі — раціоналізм.

З 1874 р. влада повела рішучу кампанію проти Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, і з цього часу почалися переслідування М. Драгоманова. Заборонялись його публікації, посипались доноси із звинуваченням його в антидержавній діяльності. У 1875 р. за розпорядженням Олександра II Драгоманова звільнили з університету за «неблагонадійність».

Це був важкий час не тільки для М. Драгоманова, а й для України в цілому. 18 травня 1876 р. царем був підписаний «Емський указ», який забороняв українське письмове слово і взагалі перекреслював українську культуру як явище. М. Драгоманову заборонялося жити в столицях й українських губерніях. Щоб запобігти арешту, він на початку 1876 р. вирушає в еміграцію, де залишається до кінця життя.

Але вплив драгоманівських ідей на політичну боротьбу в Україні і Росії відчувався досить вагомо. Цього не могли йому простити політичні суперники — монархісти, великодержавні шовіністи та інші, тому невдовзі після еміграції відмежувалася від нього київська «Стара громада». Драгоманова критикували передусім за його діяльність щодо видання збірок і журналів, які пропагували прогресивні політичні й державно-правові ідеї.

У 1876–1880 рр. М. Драгоманов видає гострі політичні статті, які коментували перебіг російсько-турецької війни. Тут він виступав проти народницької тактики терору, обстоював ідею застосування

принципів політичного федералізму до України. В цей період взагалі не виходило жодної статті М. Драгоманова, де б він не закликав знищити політичне рабство в Україні і Росії, ліквідувати самодержавство.

Виступи М. Драгоманова проти російського самодержавства призвели до постійного нагляду за ним поліції. Період політичної діяльності Драгоманова за кордоном у 1880–1895 рр. можна простежити за документами поліцейських архівів багатьох європейських країн — Італії, Франції, Польщі тощо. Драгоманов стає помітною фігурою у міжнародному соціалістичному русі, залишаючись водночас головним теоретиком та організатором національно-визвольних змагань українського народу.

У 1889 р. болгарський уряд запросив Драгоманова посісти кафедру всесвітньої історії в Софійському університеті. Він не припинив свою науково-публіцистичну діяльність. У 1891 р. виходять його «Чудацькі думки про українську національну справу» — праця, яку можна вважати політичним заповітом ученого. Драгоманов працював в університеті до останнього дня свого життя. Він помер 20 червня 1895 р. в Софії.

2.1 Політична соціологія М. Драгоманова

Михайло Молчанов

Соціологічний метод. Політична соціологія Драгоманова, певна річ, похідна від його загальнотеоретичних, методологічних переконань, уявлень про сутність і завдання соціології в цілому. Будучи першою людиною, яка використала саме поняття «соціологія» в авторському курсі лекцій перед студентами Київського університету, Драгоманов поділяв властиве передовим ученим того часу «жагуче бажання знайти такі ж об'єктивно точні початки для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі». Соціологію він розумів як універсальну, а з тим і точну науку про суспільство, «якій багато з існуючих до цих пір самостійних наук повинні стати відділами». Винятки не передбачалися ні для історії, ні для політичної економіки, ні для науки про державу. Драгоманов прагне не стільки до диференціації галузей суспільствознавства, скільки до теоретичного синтезу «науки суспільної чи наук суспільних, динаміка якої чи яких і є історія». Ці прагнення зближують його з основоположниками

соціологічного теоретизування і першими класиками західноєвропейської соціологічної думки О. Контом, Дж. Ст. Міллем, Г. Спенсером, Г. Боклем. Зрештою, їх вплив на українського мислителя не слід переоцінювати.

Використовуючи загальні методологічні установки першого позитивізму, Драгоманов вельми критично ставився до тих концептуальних положень його відомих представників, які з різних причин не міг прийняти і схвалити; досить енергійно розвивав власні ідеї. Драгоманов був не тільки пропагандистом і дослідником позитивістської соціології в Росії і на Сході Європи, а й фактично одним із співавторів принципово нової для того часу системи суспільного знання. Відоме, наприклад, його негативне ставлення до органістичної теорії суспільства і заснованій на ній філософії історії Г. Спенсера: вся ця теорія, з точки зору Драгоманова, «в основі своїй має метафору», і аналогія між розквітом і занепадом народів, з одного боку, і молодістю й старістю організму, з іншого, абсолютно безпідставна. Не менш гостро критикується також циклічна теорія історичного розвитку. Опис і дослідження способів наукової критики, якими користувався Драгоманов, могли б скласти предмет окремої розмови. Але ми відзначаємо лише ту обставину, що ці методи достатню різноманітні: нарівні з фактологічним і джерелознавчим аналізом Драгоманов застосовує й процедуру деідеологізації, підкреслюючи, що «відношення нових вчених до тенденцій старовинних письменників залежить в більшості випадків від тих чи інших соціальних, політичних, національних і філософських тенденцій нових вчених». Водночас і свідоцтва давніх письменників розглядаються в історико-соціальному контексті, з урахуванням особливостей світогляду епохи, що дає змогу відокремити міфологічні напластування і їх пізніші раціоналізації від фактів достовірних і вірогідних.

М. Драгоманов визначає соціологію як «науку про діяльність людини в суспільстві», а історію — як науку про звершену, минулу діяльність, ставлячи вимогу, щоб ці науки давали «такі ж точні узагальнення, які дають інші науки, математичні, фізико-хімічні і біологічні, тобто так звані закони». Найважливішим засобом реалізації цієї вимоги виступає соціологічний метод «логічної семантики», тобто аналітичного групування суспільних явищ, що вивчаються, їх класифікації і типологізації. В підсумку суспільство постає складною

багаторівневою структурою, яка з'єднує три основні підсистеми: «А) Матеріал, з якого складаються суспільства: а) індивідууми, б) народності. В) Суспільства: а) їх форми, сім'я, клас, державний союз, міждержавний союз. С) Продукти суспільної діяльності: матеріальні і моральні». Всі зазначені рівні суспільної структури тією чи іншою мірою розглядаються в історичних, етнографічних, політологічних працях М. Драгоманова і конкретизують його вихідну теоретико-методологічну позицію.

Соціологічний метод Драгоманова одержує розвиток і продовження в сукупності конкретних прийомів і процедур загальнонаукового значення, серед яких звертає на себе увагу насамперед порівняльний чи компаративний метод, який широко використовується в сучасній культурології та етносоціології. Драгоманівська компаративістика надзвичайно широка й винахідлива: порівнюються не тільки представники різних етнічних чи соціальних груп, а й самі ці групи в різні періоди історичного часу; факти стародавньої історії перевіряються спостереженнями над життям сучасних народів, які знаходяться на примітивному ступені розвитку (в цьому зв'язку український мислитель високо оцінює праці Е. Тейлора і доповнює його спостереження власними прикладами); врешті-решт, вбачаються певні артефакти минулого в народних традиціях, фольклорі, звичаях. «Визнання, що стародавня історія продовжує жити і тепер в обличчі народів диких, наводить на думку, що не менш нерівномірним був і рух розвитку різних шарів одного й того ж народу і що в один і той же час, як для одних шарів існували XIX, XVIII, XVII століття, інші жили в XIII, XII, XI ст. тощо». Історико-порівняльний метод Драгоманов успішно застосовує не тільки в працях, присвячених питанням стародавньої історії, а й у тих, що аналізують міжетнічні взаємодії на Сході Європи, політичні проблеми Росії та України, народну творчість українського народу, український національно-визвольний рух.

Соціологічний метод Драгоманова передбачає і включає в себе принцип історизму в його найбільш розвинутій формі — в формі системного, конкретно-історичного підходу. «Кожного чоловіка, кожного писателя тоді тільки можна оцінити як слід, — писав український дослідник у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм», — коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював... Таке дослідження

розбиває ідоли... та зате дає не тільки правдивий погляд на померлих пророків, а ще й міцну нитку, щоб провести нас у будуче слідом не за особою з усіма її часовими й особистими одмінами й хибами, а за думкою». Драгоманівський історизм на має нічого спільного ані зі спекулятивними побудовами в душі філософії історії Г. В. Ф. Гегеля, ані з вузьким емпіризмом історіографів старої школи, які визнавали «виключною метою історичної науки збирання і відновлювання достовірності фактів». Драгоманов краще, ніж хто інший, розуміє, що методи соціологічного аналізу, класифікації і типологізації, «групування фактів по родах і видах» здатні давати не менш достовірні знання, ніж пряме спостереження чи робота з історичним джерелом. При цьому логічна систематизація має виходити «з реального історичного погляду, а не абсолютного», тобто спиратися на позитивно-фактологічний, а не на спекулятивний, ідеалістично-метафізичний метод дослідження.

В поясненні явищ суспільного життя М. Драгоманов використовує багатофакторний підхід, підкреслюючи, як і інші соціологи-позитивісти, рівноправність різноманітних причин, що викликають розвиток суспільства: економічних, політичних, культурних, духовних. Такий підхід був справедливою і прогресивною на той час реакцією на притаманну представникам різних напрямів вульгарного, механістичного матеріалізму, абсолютизацію принципу причинності, на спроби зобразити всю різноманітність суспільних явищ наслідком реалізації одного-єдиного діючого начала, будь-якого географічного, економічного чи якого іншого. Відповідаючи прихильникам редукціоністського детермінізму, Драгоманов писав, що «в усьому світі причина й наслідок переплутуються». Оскільки це так, встановлення безумовно визначальної сторони суспільної взаємодії для всіх країн, епох і народів навряд чи можливе. Звідси — скептичне ставлення Драгоманова до моністичної філософії і соціології марксизму, котрий він не зовсім безпідставно розумів як одну з теорій, що перебільшує вагу економічних чинників суспільного життя й недооцінює ролі інших об'єктивних обставин — політичних, моральних, ідеологічних. Як відомо, марксистська концепція про активну роль надбудови в суспільній взаємодії перебувала на той час в ембріональному стані і, за винятком кількох листів Ф. Енгельса з питань історичного матеріалізму, що стали відомими значно пізніше, ніде не формулювалася із достатньою визначеністю. Позитивістська теорія чинників уявлялась

М. Драгоманову розумною й виправданою альтернативою фаталістичній, як він вважав, філософії і соціології економічного детермінізму.

Однак дорікати М. Драгоманову в недостатній увазі до дослідження соціально-економічних структур суспільства ми не можемо. Стан, клас, корпорація, маси — все це працюючі в драгоманівських пошуках поняття: поняття, насичені спеціальним соціологічним змістом навіть тоді, коли вони застосовуються при розгляді питань, що мають, здавалось би, тимчасове політичне значення, як наприклад, питання про положення євреїв у Південно-Західному краї Російської імперії. В іншому місці і з іншого приводу, говорячи про соціально-класову структуру в Росії і Україні, він писав, що «і ми маємо ті ж суспільні прошарки з різними їх інтересами, що і Західна Європа». Драгоманов відзначав виняткову роль праці, як «найголовнішої основи суспільного життя», підкреслював значення «суспільного ладу економічних відносин» у процесі класоутворення. Однак він припускався й помилок, коли, відволікаючись від найважливішої класоутворюючої ознаки — виробничих відносин, намагався визначити класи, виходячи з поділу суспільства «на людей м'язової і розумової праці».

Економічні відносини, спосіб виробництва і їх вплив на соціальну структуру суспільства Драгоманов трактував у дусі позитивістської теорії чинників, тобто признаючи силу економічної детермінації, але водночас обмежуючи її паралельною активністю політичних, соціокультурних та інших агентів історичного процесу. Щоправда, Драгоманов чітко розумів, що в системі економічної взаємодії не може бути цілком автономної особи чи соціальної групи, оскільки всі учасники взаємодії примушені підкорятися «умовам виробництва речей, необхідних для людського життя». Він бачив, що поділ суспільства на можновладні і бідні класи пояснюється існуванням приватної власності, яка, в свою чергу, являє собою певне історичне явище, що виникає на достатньо високому ступені розвитку цивілізації. Приватна власність, за Драгомановим, не вічна й мусить поступитися місцем власності колективу, бо знищення експлуатації можливе «тільки при організації колективної праці над колективною власністю». Злидні й бідність трудящих мас можуть бути подолані «тільки докорінними змінами економічного ладу», включаючи й усупільнення виробництва. В цілому вдосконалення економічних відносин Драгоманов зараховував до числа головних підойм суспільного прогресу.

І все ж таки аналіз фактів такого роду не повинен привести нас до переконання в тому, що вчений був послідовним прихильником економічного детермінізму. Він визнавав його зростаючий вплив у середовищі освічених людей того часу, вказуючи: «Спочатку досягнення форми правління, а потім усвідомлення недостатності для задоволення потреб народу одних політичних, хоча б і ліберальних установ, зосередило увагу багатьох мислячих людей на питаннях соціально-економічних. Невдача ж політичної революції 1848 р. привела багатьох до переконання, що політична форма держави є річ цілком другорядна, порівняно з соціально-економічними відносинами в ній». Але це не значить, що Драгоманов повністю солідаризується з такою, дуже поширеною позицією. Аналізуючи рушійні сили історичного процесу, він писав: «Головним двигуном соціального руху є економічний прогрес... вільна наука і філософія». Тут — не просто рецидив просвітництва, наївної віри в могутність людського розуму. Поряд з чинниками духовного порядку, Драгоманов надавав особливого значення дослідженню форм громадського суспільства, політичної і правової системи, культурних традицій. Критикуючи історичну працю В. Антоновича «Останні часи козаччини», він писав: «Там прекрасно показано, коли де був Палій, коли побили його козаки, не видно тільки, які, власне, порядки були в «Паліївській державі», що там робили люди щодня, як господарювали тощо, не натякнуто на те, яке місце зайняла ота «Паліївська держава» по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряді других форм громадського життя європейських народів». Тут чітко простежується прагнення розглядати особливості господарської економічної діяльності в тісному зв'язку з чинниками соціально-політичного й культурного порядку, і взаємопов'язаність економіки, політики, соціального устрою і культури відстоюється цілком свідомо, і звинуваченням в економічному редукаціонізмі немає місця.

Поняття прогресу. Соціологічний метод М. Драгоманова включав до себе уявлення про об'єктивні закономірності історичного процесу. Вчений неодноразово підкреслював, що ніякими зусиллями поодиноких осіб чи навіть соціальних груп, урядів і держав неможливо загальмувати течію «природного руху історичного», а тим більше — повернути все назад. Світогляд Драгоманова просякнутий історичним оптимізмом, вірою в необоротність соціального прогресу. Поняття про прогрес вій використовує і методологічно, ґрунтуючи на

ньому власну позитивістську інтерпретацію суспільного розвитку як розвитку закономірного, в основному вільного від випадковостей, такого що має певну логіку. «Ідея про прогрес, — писав учений у праці «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит», — не тільки розбила ідеалізацію минулого і дала можливість спокійніше відноситись до дійсності, але й примусила дослідників історії розвитку народу і людства ввійти у внутрішні причини історичних явищ і змін — культурних, економічних, соціальних, політичних, і ослабила таким чином поняття про випадковість в історії чи приписування особам більшого значення, ніж вони мали в дійсності. Тільки з визнанням ідеї прогресу, визнання певної правильності і законвідповідності в історичних явищах знайшло собі тверду основу».

Те, як саме М. Драгоманов розумів сутність суспільно-історичного прогресу, — питання значною мірою дискусійне. І в вітчизняній, і в зарубіжній літературі поширена думка, згідно з якою головною рушійною силою соціального розвитку Драгоманов вважав прогрес ідей, що нібито зумовили недооцінку ним факторів матеріально-практичного й соціально-практичного порядку. Така характеристика занадто категорична. Український мислитель недвозначно висловлював своє негативне ставлення до спекулятивної ідеалістичної філософії історії Д. Віко, І. Г. Гердера, Г. В. Ф. Гегеля та їх послідовників. Віддаючи належне історичному піднесенню людського духу в конкретних формах моралі, моральності, філософії і науки, він не менш послідовно вказував на роль матеріальних причин, поза і окрім яких перехід на більш високий ступінь суспільного розвитку просто не може відбутися. Поняття прогресу, як і інші ключові категорії драгоманівської соціологічної думки і соціальної філософії, трактувалися ним цілком у дусі позитивістської теорії чинників, і визначити, які саме сили в суспільному організмі він розцінював як домінуючі, навряд чи можливо. Характерно, наприклад, що, критикуючи сучасних йому історіографів, він закликає «звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській». Як бачимо, «думки громадські та державні» (або за сучасною термінологією, характер чи стан масової і нормативної свідомості суспільства) згадані в останню чергу, соціолога більше цікавлять демографічні, соціальні, господарчі й культурні (в широкому значенні) показники.

З думкою про роль матеріальних обставин суспільного життя пов'язане розуміння М. Драгомановим нелінійності, суперечливості соціального прогресу. В матеріалістичному дусі він говорив про сутність об'єктивних потреб суспільства, які визначають всі сторони життя людей. Рівень і характер реалізації цих потреб справляє, за Драгомановим, рішучий вплив і на хід, спрямованість і темпи історичного розвитку суспільства. «Те чи інше поняття про потреби, ті чи інші обставини, заповідані минулим, дають той чи інший склад суспільного життя. У кожного народу в окремоті діються коливання при вступі в прогрес. При цьому, якщо відомий порядок держиться, то тільки тому, що відповідає певним потребам суспільства, хоча б з деяких сторін він був і гірше минулого і був однобічним, по зрівнянню з нормальним порядком», — пише він у праці «Імператор Тиберій».

М. Драгоманов був рішучим противником спекулятивного, позаісторичного використання поняття «прогрес», так само як і спроб інтерпретувати його у вузькокорпоративному, ідеологічному контексті. Він вважав, що критерії прогресу мають бути встановлені об'єктивно-науковим способом, відмічаючи в зв'язку з цим: «Коли ми вже вводим в нашої історичній праці такі речі, як питання про прогрес, то треба рішуче позбутися усяких ідилій, монархічних і аристократичних, як і болоховських козацько-татарських, народницьких, а цінити прояви історичні тільки з погляду прогресу і його умов! Встановивши собі консеквентний погляд на прогрес в історії, ми зможемо виробити собі міцну підставу і провідну думку і для прогресивної громадської праці». Таким чином, Драгоманов підкреслює, що рухатись треба не від ідеалістичних, романтизованих упевнень про сутність і спрямованість прогресу до реалізації цих уявлень на практиці, а навпаки — від практичних потреб і завдань через їх адекватне усвідомлення в соціальній науці до практичної діяльності, спрямованої на реформування суспільного ладу.

Зрозуміло, в цьому русі й сама ідея прогресу, підтверджувана безперечними фактами історії, може мати реальну практичну силу. Це відбувається там і тоді, де і коли виникають передові соціальні й політичні групи, представники яких виявляють здатність вловити назрілі потреби суспільного розвитку й виступити їх свідомими виразниками від імені всього суспільства. З цього приводу Драгоманов писав у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм», що «думка про поступ в історії

стала підпирати всі змагання до зміни в громадських порядках по тих нових думках, зміни то миром, то повстанням. Думка про поступ позаду нас підпирала передові гурти й тоді, коли вони були ще малими, даючи їм певну надію, що подібно буде поступ і од нас, і після нас. Так, наприклад, тепер соціалісти, заступники «четвертого» стану громадського, бачачи й признаючи те, що зробила в свій час для поступу громадського буржуазія, «третій» стан громадський, тим більш хочуть іти далі й підпирають свої надії на те, що вони доборюються до свого, приміром того, як боролась і доборолась до свого та буржуазія».

Драгоманівські уявлення про сутність прогресу не були ані фаталістичними, ані телеологічними. Між ідеєю прогресу і християнською есхатологією він не вбачав ніякого зв'язку, навіть зв'язку загальної світоглядної підстави чи фону (думка, загалом популярна у сучасних дослідників, особливо представників антисциєнтистського напрямку у філософії і соціології). Сам же Драгоманов вважав, що лише з поступом нового часу, розвитком і вкоріненням капіталізму формується принципово інакше, порівняно з минулим, поняття про хід історії — думка «про природний незупинний поступ громадський наперед — прогрес, поступ у господарстві, у громадських порядках, у науках і знаннях. Думка про такий прогрес скасувала віру в суди божі, в апостолів і всякі катаклізми згори, не тільки від бога, а й «од великих людей» і начальства, і показала дійсний розум і таких гострих, часових рухів, які перше можна було б вважати за катастрофи».

«Розумність», чи об'єктивна логіка, соціальних катастроф полягає, за Драгомановим, у тому, що ці процеси знаменують собою перехід від старого, віджилого, що перестає задовольняти суспільні потреби, укладу життя до ладу нового, здатного забезпечити більший простір для реалізації назрілих соціальних завдань, більшу міру індивідуальної і загальногромадянської свободи.

Погляди Драгоманова на сутність і характер суспільного прогресу, безперечно, більш сучасні, ніж уявлення основоположника позитивістської соціології О. Конта, а втім, він справив на українського соціолога неабиякий вплив. Драгоманов не страждає контівською самозакоханістю й не вбачає в позитивній науці про суспільство панацеї від усіх негараздів сучасності. Йому глибоко чужий усякий телеологізм, будь-то класичний чи раціоналізований. Це чітко видно і в інтерпретації українським ученим поняття прогресу. В історії суспільства він вбачає

зовсім не послідовне сходження від нижчих форм життя до вищих і уже безперечно не реалізацію якоїсь визначеної наперед ідеї, хоча й наукоподібної, здавалось би, ідеї О. Конта про порядок і прогрес як закономірний результат втілення його власних, контівських, теоретичних пошуків. З точки зору Драгоманова, «історична прогресія надто непропорціональна і дивна, щоб нав'язувати її Провидінню»; суспільно-історичний рух не прямолінійно зазнає і змін темпу, і тимчасових зупинок, повернення до вже пройдених етапів. Глибокий знавець давньої і нової історії, Драгоманов прекрасно орієнтується і в тих епохах, які помічені регресивними змінами в різних сферах суспільного життя, тривалими періодами занепаду і стагнації. Зрозуміло, поняття про прогрес, які Драгоманов так часто використовує в своїх працях, збагачено цим знанням і не є свідченням наївного історичного оптимізму.

Засноване на порівняльно-історичному і логіко-систематичному методах поняття прогресу передбачає розлад всесвітньої історії як певного цілісного руху, який має внутрішню єдність. Ідея спільності й нерозривності історії України і Європи загалом є однією з основних тем у творчості Драгоманова. Критикуючи одну з ранніх праць М. Грушевського, який виступав під псевдонімом М. Сергієнко, Драгоманов писав: «М. Сергієнко, як видно, молодий ще вчений. Ми дозволяємо собі дати йому раду: не відділяти історії руської від загальноєвропейської і не покладатись на «свою мудрість» російських учених, котрі зросли на такому поділі і через те власне не мають провідних думок філософії історії». Це застереження надзвичайно важливе для нас тим, що вказує на прямий зв'язок культурного сепаратизму і провінціалізму, який неминуче чекає всякого, хто намагається всупереч очевидності відстоювати національну відрубність і окремішність. Автор «Чудацьких думок про українську національну справу» з усією визначеністю підкреслює: «Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна тільки, рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким способом можна сказати правдивий суд і почастино над нашим козацтвом — над його вартістю й хибами, над причинами його смерті (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в нього є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкідливим для поступу».

Поняття прогресу, без сумніву, — одне з ключових у соціології Драгоманова, воно має методологічне, теоретичне і спеціальне, політико-соціологічне значення. На цьому понятті базується еволюціонізм суспільно-політичних поглядів мислителя; до нього ж сходиться прагнення Драгоманова обґрунтувати власну концепцію соціальної динаміки і використовувати її в аналізі явищ суспільного життя. «Поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є ніщо інше, як приклад певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить цією наукою, — того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку). Немає і не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних рухів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких як наприклад, обрусіння, не може бути і національних святощей. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон, і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас», — пише він у праці «Чудацькі думки про українську національну справу».

Ми бачимо, що М. Драгоманов говорить про соціальну динаміку як про цілком об'єктивне явище, що охоплює різні типи суспільно-історичного руху. Віра в торжество прогресу не заважає йому звертатися до аналізу тих змін, які не є прогресивними за своїм характером. Поняття соціальної динаміки для Драгоманова ширше, ніж поняття «прогрес», і він використовує його як описуюче, дескриптивне, на відміну, наприклад, від нормативізму Г. Спенсера, для якого соціальна динаміка пов'язана виключно з тими силами, за допомогою яких суспільство рухається до довершеності.

Соціальна еволюція. Дещо ближче до поняття прогресу у М. Драгоманова поняття соціальної еволюції, хоча й тут немає однозначного співвідношення. По-перше, тому, що поряд з еволюційним, поступовим переходом суспільства на більш високий ступінь розвитку Драгоманов визнавав і революційний шлях. Пропонуючи свою класифікацію соціальних катастроф, він поділяв їх «на бунти, або почасти повстання людей, яким невмоготу терпіти такі чи інші порядки, що їх безпосередньо давлять, і на революції — широкі рухи людей, що знають ясно й те, що валити їм, і те, чим замінити повалене, рухи, які підготовлялись широким прогресом громадським і в яких

беруть участь не самі тільки ті, яких безпосередньо давлять такі чи інші порядки, а всі, хто взнав, що ті порядки вже негідні для спільних громадських потреб їхнього часу». По-друге, еволюція, чи зміна, не обов'язково забезпечує досконалість суспільного організму. Може бути й так, що в даний конкретний момент історичного часу суспільство еволюціонує до деякого дуже далекого від ідеалу стану, втрачаючи навіть те, що, здавалось би, вже досягнуто і мало зберегтися навіки.

І все ж таки, якщо говорити про переважний зміст драгоманівського поняття суспільної еволюції, то найчастіше воно вживається в значенні поступового, невибухового, стрибкоподібного прогресивного руху суспільства, в якому і за результатами якого люди одержують більший простір для індивідуального й громадянського самовираження і вирішення своїх життєвих проблем. «Ми постійно бачимо, — пише філософ, — як клас за класом, виконавши свою службу мозку класу, відживає свій вік, робиться шкідливим, нарешті поступово знищується». Зміна суспільного ладу підготовлюється протягом тривалого періоду історичного часу змінами обставин матеріального життя, способів господарювання, ростом суспільної свідомості, поширення нових ідей, розвитком культури. «Всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу, — вказував М. Драгоманов, протиставляючи свою улюблену ідею соціальної еволюції однобічному, вузькополітичному революціонаризму. — Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими засобами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські і господарські, вертаються неодмінно «на другий день повстання», коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк вдовольнялись».

М. Драгоманов намагається знайти якусь середню лінію між О. Контом, що трактував соціальну еволюцію як необхідну й законмірну філіацію ідей, і Г. Спенсером, який хотів дослідити передусім генезис матеріального світу, об'єктивних соціальних структур та інститутів. Український мислитель віддає належне духовному, ідейному розвитку суспільства, відзначаючи водночас, що поява нових соціальних ідей частіш за все буває «плодом старих змін і революцій». Духовна складова соціальної еволюції, при всьому своєму значенні для прогресу суспільства, сама похідна від господарських змін, частково

росту промисловості й розвитку торгівлі. Саме ці, об'єктивні зміни дали поштовх для формування нового світогляду, який росте з ростом громадських порядків і розуму людського. «Потроху передові люди склали думку й про волю кожного вірити так, як він думає, й про зріст цієї волі в історії всього світу. Як тільки ця думка запанувала в передових людей у громадах Західної Європи, так за нею пішли і інші: про волю і рівність кожної людини в державі, в громаді, далі про те, як забезпечити впорядкування громадського господарства, щоб та воля стала дійсною, пішов лібералізм, демократизм, соціалізм. Усі старі почування, як наприклад, бажання непадлягості під чужу породу, всі недобитки старих вільних звичаїв і привілеїв, спомини старих бунтів тощо — все те тепер або прилагоджувалось до цих нових думок, коли хоч у чому-небудь згоджувалось із ними, або засихало, коли було їм противне», — писав учений у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм».

З наведеного висловлювання Драгоманова чітко видно, що він, по-перше, надавав однакового значення вдосконаленню і ускладненню суспільного господарства, розвитку суспільно-політичної структури («громадських порядків») і суспільної свідомості («розуму людського») як взаємодіючим чинникам соціальної еволюції. По-друге, наскільки це було можливо в рамках позитивістської концепції плюралізму чинників, він підкреслював роль ідейно-політичного прогресу як каталізатора суспільного розвитку в цілому. По-третє, звертає на себе увагу трактування взаємозв'язку між інтелектуальними прошарками суспільства і масою його рядових членів, чи, говорячи сучасною науковою мовою, інтерпретація залежності масової свідомості від соціалізованого духовного виробництва, — інтерпретація, що дає змогу побачити певний елітаризм позиції вченого в цьому питанні. Концепція соціальної і, особливо, ідейної еволюції використовується Драгомановим для обґрунтування політичних і соціально-економічних прав і свобод особи, тобто являє собою певний ланцюжок між соціологічними, соціально-філософськими і політичними поглядами українського мислителя.

Оскільки соціальна еволюція, за Драгомановим, має бути визнаною за єдино нормальний, природний шлях розвитку, він не приймає звичну для марксистів дихотомію «еволюція-революція» в описі суспільно-історичного процесу. «Саме поняття соціальна революція

не має смислу, якщо розуміти слово революція в звичайному значенні громадянської війни... Революція як збройне повстання певної меншості (більшості нічого повставати), є поняття кола відносин політичних, державних, і там має повний смисл, бо певної меншості буває достатньо для звалення даного державного ладу і встановлення іншого, хоча не завжди буває достатньо для закріплення його. Але що може зробити яка-небудь меншість в такій справі, як встановлення загального користування власністю, що вимагає добровільної згоди і високого морального розвитку від величезної більшості населення? Тут і не дуже крупна більшість недостатня». Ці слова, що тривалий час інтерпретувалися в радянській літературі як свідчення дрібнобуржуазного опортунізму М. Драгоманова чи, в кращому випадку, утопічності його соціально-політичних поглядів, виявилися насправді пророчими.

Драматичні наслідки спроби більшовиків надати політичному катаклізму (революції) статусу постійно діючого соціального механізму загальновідомі. Що таке державно-примусовий соціалізм, який позбавлений моральної основи й виростає не з «утопічної» добровільної угоди громадян, а з «революційно-практичного» терору, добре відомо. Настав час визнати не лише моральну, естетичну, а й власне наукову правоту Драгоманова, який писав: «Для того ж, щоб люди могли міцно замінити старий порядок новим, особливо таким складним, як націоналізація чи навіть інтернаціоналізація власності, треба щоб вони мали в умах готовий план такої організації, який виробляється, краще сказати, виростає рядом досвідів у постійній різнобічній боротьбі з відживаючим порядком і в таких же намаганнях встановлення нових порядків. Цей ріст і складає суспільну еволюцію, в якій військові дії, як вибухи класової ненависті, бунти і революції, звичайно, неминучі, але в якій вони складають тільки частину і при тому не найсуттєвішу».

Проблема влади. Особливу увагу М. Драгоманов приділяє соціології політичних відносин. Тут його цікавлять насамперед проблеми влади, взаємовідносин між державою і суспільством, між загальногромадянськими пріоритетами та особистими правами, індивідуальною свободою; одне слово, широке коло питань, яке в сучасній термінології визначається як предметна сфера етнополітології — науки, що виражає етнонаціональний аспект соціально-політичних процесів. В аналізі цих проблем проявляються всі характерні особливості соціологічного

методу українського вченого, його сильні й слабкі сторони. Уявлення про суть суспільного прогресу, соціальної еволюції і революції наповнюються тут новим, специфічним змістом, зверненням безпосередньо до української, російської, західно-європейської політичної дійсності.

Влада як суспільне явище, що безпосередньо визначає долі мільйонів людей, цікавила Драгоманова з самого початку його наукової діяльності. Вивчаючи історію Римської імперії перших століть нашої ери, не можна було не звернути уваги на те, як політичні перевороти, характер режиму особистої влади і навіть особливості індивідуальної психології цезарів здійснювали глибокий вплив на життя всього суспільства, його привілейованих і непривілейованих шарів. Уже в ранніх працях «Імператор Тиберій», «Державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого», «Питання про історичне значення Римської Імперії і Тацит», «Про стан жінки в першому віці Римської Імперії» та інших М. Драгоманов намагався розв'язати загадку влади, її ролі в житті народів, її здатності впливати на хід індивідуальних людських доль. Велику роль у формуванні його початкових поглядів на цю проблему відіграло знайомство з історичними працями, М. Карамзіна, Ф. Шлосера, Т. Маколея, Ф. Гізо, а також політичними трактатами М. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Вольтера, трохи пізніше — французьким і англійським утопічним соціалізмом, творами соціологів-позитивістів, окремими працями К. Маркса й Ф. Енгельса.

М. Драгоманова тут менше займають питання формально-логічного визначення сутності влади чи роздумів про сутність політики як такої; його увагу зосереджено переважно на конкретно-історичних формах політичного режиму у різних народів і в різні епохи, на особливостях взаємовідносин центральної та місцевої влади, а також влади світської та духовної; нарешті, він пильно стежить за впливом політичної системи суспільства на процеси реалізації індивідуальних прав і свобод громадян. До проблеми влади дослідник підходить історично, відкидаючи притаманний спекулятивній філософії погляд на державу, політичний режим як на якісь абстрактні, позачасові категорії. Драгоманов спирається на свій оригінальний варіант позитивістської концепції соціальної еволюції, справедливо вважаючи необхідним поширити її і на вивчення політичних відносин.

Учений ясно бачив, що влада як суспільне явище неперервно еволюціонує; поточна політика мінлива, підлягають змінам і

фундаментальні, здавалось би, основи політичного устрою. Тому не існують і не можуть існувати будь-які інститути влади, політичні чи правові установи, які мали б претендувати на безперечну, поза-історичну сталість. Ще менш довговічні конкретні адміністративні порядки, які є, по суті, похідними від похідного — минущою функцією від функціональних щодо базових суспільних потреб політичних інститутів. Політичне життя за своїм змістом є процесуальним, тут усе рухається, виникає, деякий час впливає на суспільство й поринає в небуття; старе замінюється новим, причому ці процеси в цілому закономірні, — така методологічна установка Драгоманова в дослідженні тих проблем, які в сучасній соціологічній науці визначають предметне поле соціології влади.

Поширення позитивістських, зокрема спенсерівських, принципів вивчення соціальної динаміки на сферу політичних відносин вимагало виявлення певних опорних точок аналізу з тим, щоб протистояти цілком реальній загрозі соціологічного релятивізму. І у О. Конта, і в Г. Спенсера соціальна динаміка виростає із соціальної статистики; дві сторони взаємодоповнюють одна одну. Драгоманов також, не менш ніж класики соціології, розуміє необхідність фіксації моментів сталості в мінливому океані політичних явищ. Способами такої філософії виступають у нього класифікація і типологізація, «логічна систематика», а також історична періодизація, елементи структурного й категоріально-понятійного аналізу.

За прикладом звернемося до драгоманівської періодизації стародавньої історії та основаної на цій періодизації концепції суб'єкта власних відносин. Первісне суспільство, згідно з Драгомановим, не знає влади як такої. Стародавні люди живуть родами й племенами, спілкуючись один з одним на рівних і підкоряючись спільній для всіх природній необхідності. Потім з'являється індивідуальна сім'я. Це — епохальна подія, що визначила наступний перехід від первісного колективізму з його суспільно-племінним самоврядуванням до ранніх форм держави. Часті війни й пов'язане з ними виділення особливого військового стану приводить до виникнення особливого типу держави старого світу — військової монархії, яка «зовсім не становить ні стародавньої, ні «постійної форми суспільного побуту східних народів, а характеризує тільки відомі періоди в їх історії, скорше за все середні». Послаблення військових монархій дає поштовх «революціям

жерців», успіх яких Драгоманов пояснює дією зовнішньо-політичних факторів, передусім військовими втручаннями іззовні, а також тим, що «жерці залишалися в очах мас єдиними представниками не тільки національної культури, але й національної держави». З часом і панування жерців іде в небуття. Таким чином, політична еволюція, зміна суб'єктів влади є часткою еволюції соціальної, і Драгоманов спростовує поширену думку про косність і консерватизм локальних культур стародавнього Сходу.

Дослідження в галузі стародавньої історії вперше наштовхнули М. Драгоманова на проблему співвідношення влади політичної і влади ідеологічної, духовної. Найбільш рельєфно ця проблема виступає в Європі періоду Реформації, що зумовила відповідне зміщення наукових інтересів українського мислителя. Погляди й роздуми про природу влади світської і церковної викладені ним головним чином у двох публікаціях «Із історії відносин між церквою і державою в Західній Європі» (1876) і «Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XVI–XVII столітті» (1875). Ідеї і висновки цих праць М. Драгоманов використовував і в аналізі української історії, і стосовно поточного політичного моменту.

Простежуючи суперечність між світською і духовною владами в питанні про свободу совісті, учений обґрунтовує власне переконання в тому, що особистий світогляд людини не мусить бути підпорядкованим будь-якому зовнішньому авторитетові. Принцип верховенства внутрішньої, духовної свободи особи — альфа й омега Нового часу. Звідси, за справедливим зауваженням Драгоманова, виростають усі сучасні різновидності ліберальних, демократичних і соціалістичних вчень. Однак слід пам'ятати, що історичний шлях людства до визнання цієї, нині загальноприйнятої, норми, наріжного каменя прав і свобод особи, був зовсім не простим.

Дослідження Драгоманова в галузі відносин церкви й держави порушують, по суті, більш загальну й водночас більш глибоку проблему політичної соціології — проблему взаємодії політичної організації суспільства з пануючою в ній ідеологічною системою. Як відомо, інтерес до неї не слабшав протягом усього XX ст.: досить згадати праці М. Вебера, К. Мангейма, А. Грамші, теоретиків Франкфуртської школи, Л. Альтюсера та ін. Зусиллями цих соціологів було досягнуто чітке розуміння того, що в будь-якому суспільстві «ідеологічні апарати

держави» (А. Грамші) поділяються на репресивні, що діють насильницьким чином (армія, суд, поліція тощо), і «апарати управління», котрі діють на основі впливу на духовний світ людини, її думки, почуття, переконання та оцінки (сюди належать передусім школа, церква, масмедіа, контрольована державою індустрія розваг). Було також відзначено, що максимально тісна взаємодія обох структур, яка поєднує репресивні методи керівництва з методами духовного управління і впливу (маніпуляції), досягається в суспільствах тоталітарних і авторитарних. Нарешті, були проаналізовані конкретні способи такої взаємодії в умовах конкретних політичних режимів і виявлені їх наслідки для соціального й психологічного життя особи (Т. Адорно, Х. Аренд, Е. Фромм).

Коли М. Драгоманов у праці «Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XVI–XVII ст.» пише, що «політика терпимості і відокремлення церкви від держави має властивість пом'якшувати релігійні розділення і встановлює мало-помалу зв'язок між членами однієї держави, хоча б і різних релігій», він не тільки виступає із загальних для ліберального мислителя позицій, але й відстоює принцип ідеологічного плюралізму в цілому, зводячи його до єдино можливого принципу організації духовного життя в цивілізованому суспільстві. Не менш важливо відзначити, що в цій праці ставиться й вирішується на конкретно-історичному матеріалі проблема легітимізації влади як такої, не кажучи вже про ряд особливих питань ідеології, обговорення яких триває й досі. До числа останніх можна віднести, наприклад, роздуми про засоби ідеологічної орієнтації діяльності людини, з одного боку, і сліпої, некритичної віри в нав'язану ззовні догми, — з іншого. «Без усякого сумніву, впевненість в істинності своїх думок є необхідною ознакою глибокого переконання, без якого нема моральної особи, — зазначає М. Драгоманов, — але різниця глибокого переконання і клерикального фанатизму полягає в тому, що переконання покладають відому думку істиною, тому що вона є логічним висновком з відомих даних, істиною, коли вона не похитна також логічними доказами; фанатизм же передбачає свої думки неперекладними і непідлягаючими оспоруванню, і на додаток одержаними чудесним способом».

Драгоманов чітко бачив зв'язок ідеологічного догматизму з політичною неволею. Він вважав його суттєвим і неминучим. Водночас учений розумів, що форма державної влади не відіграє вирішальної

ролі у визначенні справжніх рис політичного режиму. Будучи пристрасним пропагандистом демократичних цінностей, він залишився тверезо мислячим політиком і соціологом-реалістом. Для Драгоманова демократія не була ні кінцевою метою суспільних реформ, ані панацеєю від суспільних недугів. Тепер ми безперечно знаємо, що в демократичній оболонці можуть благополучно існувати тоталітарні режими. Драгоманов цього знати не міг, але, керуючись принципом конкретного та об'єктивного підходу до аналізу соціально-політичних явищ, доходить висновку, що утвердження духовно-ідеологічної одностайності наносить справі загальногромадянської і особистої свободи більшу шкоду, ніж навіть концентрація влади в руках однієї людини. Висновок, що й казати, парадоксальний. Однак, якщо зіставити реальні факти з історичного досвіду ХХ ст., він не буде здаватися надто дивним.

Федералізм і централізм. Найважливішою темою Драгоманівської творчості, свого роду віссю, на якій розвивалася політико-соціологічна концепція вченого, було протистояння двох принципів — федералізму і централізму — як у галузі власне політичної, так і в інших сферах людського життя. Характерно, що вже перше видання збірки політичних творів М. Драгоманова в Росії (Москва, 1908) мало, з ініціативи Б. Кістяківського, підзаголовок «Центр і країни». Загальновідомо, що Драгоманов — федераліст і противник централізму. Справді, він присвячує немало гнівних слів критиці централізації взагалі й централізації, існуючій в умовах Російської імперії, зокрема. Справді, він бореться за децентралізацію і місцеве самоуправління, за федерацію вільних общин-громад. Його державний ідеал — федеральне об'єднання політично автономних країв і областей. І все ж таки Драгоманов не страждає жорстким, однобічним підходом до проблеми; він не намагається в ім'я торжества одного боку діалектичної опозиції знищити інших. Конкретне вивчення питання, врахування різноманітних факторів, що визначають доречність того чи іншого способу управління, — ось методологічне кредо мислителя. «Єсть речі, де треба централізації, є другі — децентралізації», — зазначає він досить резонно, вказуючи, що в умовах великої держави переваги федералізму очевидні, особливо в таких справах, як управління на місцях, освіта, судочинність, муніципальне та обласне господарство.

Драгоманівський федералізм — досить складна, різнобічна, чітко опрацьована система поглядів, яка охоплює широке коло питань

Автори

Батаєва Катерина Вікторівна — доктор філософських наук, доцент, професор кафедри соціології Харківського гуманітарного університета «Народна українська академія»; e-mail: bataevaekaterina72@yahoo.com

Бурлачук Віктор Фокич — доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, e-mail: bourlatchouk@gmail.com

Головаха-Хікс Інна — кандидат філологічних наук, незалежна дослідниця (США)

Захарченко Марко Васильович (1938–2015) — кандидат філософських наук, професор кафедри теорії та історії соціології професор Київського національного університету імені Шевченка

Іваненко Олена Олександрівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, e-mail: olenaiivanenko@gmail.com

Каневська Ірина Олександрівна — кандидат історичних наук (США), e-mail: kanevska@gmail.com

Кресіна Ірина Олексіївна — доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу правових проблем політології Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, e-mail: irinakresina@gmail.com

Матяш Ірина Борисівна — доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, e-mail: matio@ukr.net

Молчанов Михайло Олександрович — доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук в університеті Св. Томаса (Канада)

Рибшун Олександр Вікторович — кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, e-mail: Arybshchun@gmail.com

Степаненко Віктор Петрович — доктор соціологічних наук, доктор філософії (Ph.D.) Манчестерського університету (Великобританія), головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, e-mail: vikstera@gmail.com